

RECENZIO

HAJNÓCZY PÉTER: JELENTÉSEK A SÜLLYESZTŐBŐL.
AZ ELKÜLÖNÍTŐ ÉS MÁS ÍRÁSOK (SZERK. NAGY TAMÁS)
(BUDAPEST: MAGVETŐ 2013) 378.*

1. Valódi könyvkülönlegesség jelent meg ebben az évben a Magvető Kiadónál. Több mint harminc évvel a kézirat benyújtását követően a kiadó megjelentette – az 1981-ben fiatalon elhunyt – Hajnóczy Péter *Az elkülönítő* című művét. Három évtizedes késéssel az olvasóközönség a kezébe vehette a hetvenes évek szocialista Magyarországnak egyik legfelkavaróbb egészségügyi és jogi botrányát kiváltó munkáját – immár a teljes, az író által megálmodott változatában.

Ez a változat nem csak a *Valóság* 1975-ös évfolyamában megjelent, jelentős közéleti visszhangot kiváltó szociográfiát tartalmazza, hanem az ezt megelőzően és követően született olyan szövegeket is, melyeket Hajnóczy egységes szerkezetbe kívánt rendezni. Találhatunk így a könyvben jegyzeteket, interjúkat, olvasói leveleket, – a *Valóság*ban megjelent cikk miatt indult bírósági eljárás során született – bírósági ítéleteket, korabeli hazai és külföldi újságcikkeket, továbbá elbeszéléseket is, melyek közül *A nagy jogi légzés* című, a kiadói visszautasítás és megaláztatás „élményét” irodalomná nemesítő novella először ebben a kötetben látott napvilágot.

A hazai irodalmi körökben a könyv már jelentős figyelmet kapott, számos recenzió és értékelés jelent meg.¹ Ezek méltatták, többek között, magát a kötet megjelenését és a kiadó bátorságát; a szerkesztő kiváló munkáját, melyet a hagyatékból egy mályvaszínű dobozban előkerülő, sokféle, különféle állapotban lévő töredékből álló kézirat szöveggondozásával végzett; a kötethez illesztett remek előszót; és – talán a felsorolást ezzel kellett volna kezdeni – Hajnóczy munkájának különlegességét és nagyszerűségét. Nem túlzás azt állítani, hogy az *Az elkülönítő* ismételt, immár teljes megjelenése újra a figyelem előterébe állította a közelmúlt talán legkülönlegesebb magyar íróját és életművét.

A következőkben, eltérve a kötet kapcsán megkezdődött irodalmi diskurzustól, amellet szeretnék érvelni, hogy az irodalmi értékein túl e munka lényeges jogi tanulságokat rejt magában, és így megismerése akár a joggal hivatásszerűen foglalkozók számára is érdekes lehet.

* Készült az OTKA 105552 sz. projektje (A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés) keretében.

¹ Lásd pl. CSERJÉS Katalin: „A 30 esztendőn át lezárva álló »4. doboz«” *Tiszatajonline.hu* (2013. 06. 20.); *tiszatajonline.hu/?p=33195*; MEZŐ Gábor: „Embertelen kommunizmus – elsüllyesztett emberek” *Magyar Hírlap Online* (2013. július 2.); *www.magyarhirlap.hu/embertelen-kommunizmus-elsullyesztett-emberek*; RÉVÉSZ Sándor: „Te is lehetsz elmebeteg” *Népszabadság Online* (2013. augusztus 26.); JÁNOSSY Lajos: „Befutóra I.” *Litera www.litera.hu/hirek/hagyatek-73102* (2013. szeptember 4.); SVÉBIS Bence: „Tényszerű és merész” *Élet és Irodalom* 2013. augusztus 2.; GABORJÁK Ádám: „Emlékszel Alízra?” *Élet és Irodalom* 2013. augusztus 2.

2. Nagyon röviden érdemes összefoglalni magát a „történetet”, melyben *Az elkülönítő* 1975-ös megjelenése csak egy mozzanat, így válhat teljesen érthetővé a munka hetvenes évekbeli és jelenkori jelentősége. Az 1950-es évek elején, valószínűleg Rákosi Mátyás vagy Vas Zoltán ötlete alapján, az addig Budapesten működő, korábban egyházi kezelésben lévő ún. elmeszociális otthonokat kitelepítették Budapestről az ország eldugott szegleteibe (például Zalaapátiba, Szentgotthárdra és Zsirába). Ezek működése továbbra is a Fővárosi Tanács hatáskörébe tartozott, azonban a gyakorlatban teljesen önálló, bármiféle kontroll nélkül működő intézmények jöttek létre. A hetvenes években közel tizenötezer beteg lakott ilyen otthonokban, javarészt olyanok, akiket ún. defekt esetnek nyilvánítottak, azaz lemondtak a gyógyításukról, helyzetük javításáról. A „lakók” jogi helyzete tisztázatlan volt, mivel nem védték őket a zárt osztályokon ápoltakra vonatkozó jogszabályok, továbbá a bekerülés is döntően egy adminisztratív, nem pedig orvosi döntéstől függött.

Hajnóczy 1972 tavaszán kezdett el az elmeszociális otthonokkal érdemben foglalkozni, miután megismerkedett és beszélgetett Szépvölgyi Alizzal. Ez a hölgy bizonyíthatóan nem volt elmebeteg, hanem hatósági visszaélés miatt került Szentgotthárdra és onnan az intézet egykori orvosa, aki egyben Hajnóczyt is kezelte alkoholizmusa miatt (Kiss-Vámosi József) mentette ki – a szó valódi értelmében. Ezt követően Hajnóczy a Balázs Béla filmstúdió támogatásával elkezdte az anyaggyűjtést, beleértve a helyszíni riportok készítését. Ezek alapján készítette el a *Valóságban* 1975 őszén megjelent írást, melyet heves visszhang (újságcikkek, rádióriportok, névtelen levelek, orvostikai eljárás Kiss-Vámosi ellen) és egy sajtóper követett. A közfelháborodás hatására a vonatkozó szabályokat már a hetvenes években elkezdték megváltoztatni, és ezzel a betegek helyzete jelentősen javult. Eközben Hajnóczy tovább dolgozott az anyagon, melyet 1980 tavaszán benyújtott a Magvető Kiadóhoz. Az anyag leadását követően több levelet is váltott Kardos Györggyel, a kiadó akkori mindenható igazgatójával, melyben a megjelenésről történő döntést sürgette. 1981 augusztus elején bekövetkezett haláláig azonban nem kapott választ, majd az özvegyét 1981 végén szóban értesítették, hogy nem fogják a kéziratot kiadni. A kézirat végül 1984-re került vissza Hajnóczy feleségéhez.

3. Nagy Tamás bevezetőjében amellet érvel, hogy a kötet gerincét alkotó *Az elkülönítő* című munkának létezik jogszociológiai olvasata is. (13. o.) Ez részben magából a szociográfiai műfajából következik, nem meglepő ugyanis, hogy egy munka, mely egy ilyen kényes kérdést vizsgál, mint az elmeszociális otthonokban élők helyzete a hetvenes évek szocialista Magyarországon, témája miatt szembe kerül a jogi szabályozás problémájával. Azaz, a probléma szociográfiai érzékenységgű feltárásánál a jog, több szempontból is, megkerülhetetlen, és ez önmagában megalapozza a jogszociológiai olvasatot.

„Végső soron – mutat rá Nagy –, *az elkülönítő* jelentés volt egy országról, arról, mit tudhatunk jogról és szabadságról az 1970-es években Magyarországon; s mint ilyen [...] elvégezte a feladatot, amit a korabeli jogszociológiának kellett volna (már ha az képes és alkalmas lett volna rá).” (17. o.) E ponton Nagy korábban már részletesen kifejtett álláspontjával találkozhatunk újra, miszerint az irodalmi, különö-

sen a szociografikus ihletettségu munkák, alkalmasak jogszociológiai igényü következtetések megalapozására.²

Úgy vélem, hogy ezen a ponton csak egyet lehet érteni a szerkesztövel, *Az elkülönítő* jogszociológiai relevanciája vitathatatlan. Azt azonban már nem lehet állítani, hogy ez és a hasonló munkák egy az egyben átve(he)tték volna a jogszociológia szerepét a szocializmus Magyarországon. Nem szabad elfelejteni, hogy a hatvanas évektől kezdve rendszeresen zajlottak empirikus jogszociológiai kutatások, Kulcsár Kálmánnak köszönhetően elsőként a jogismeret területén,³ majd Sajó András kutatásaival összefüggésben a hangsúly fokozatosan áttevődött a jogtudat kutatására⁴ a hetvenes évek közepétől.

A jog társadalmi működésével foglalkozó legelső kutatások tehát már lezajlottak, amikor *Az elkülönítő* ötlete először megszülethetett írójában. Amiben Hajnóczy – és más kortárs szociográfiai munkák – attitűdje messze túlmutat ezeken, az az, hogy hatalmas, átütő erővel jelenik meg benne egyrészlről a kritikai szemlélet, másrészlről pedig a legmélyebb felháborodás amiatt, ahogyan a diszfunkcionálisan működő intézmény- és jogrendszer a társadalom legkiszolgáltatóbb tagjaival bánik. Ez pedig túlmutat az akadémiai munkák leíró igényén, finoman árnyalt tudományos eszmefuttatásain és megszólaltatja a lelkiismeret eleven hangját a jogtalansággal és embertelenséggel szemben. Ez az, amit minden jogszociológiával foglalkozó megtanulhat Hajnóczytól: kutatásaik tárgya nem csak személytelen viszonyok összessége, hanem az egyéni életek és sorsok személyes valósága, és ezért az empátia nélkülözhetetlen a kutatómunkában. Az együttérzés pedig megnyitja az utat a kritika felé, az emberi méltóságot súlyosan sértő helyzeteket nem lehet pusztán csak tudományosan bemutatni, hanem fel kell velük szemben hívni az emberség hangját.

4. Hajnóczy műve – véleményem szerint – jogszociológiai rétegein túl haszonnal forgatható a jogi kultúrák vizsgálatánál is. Egy újabb rétegeként a hazai szocializmus jogi kultúrájának főbb jellemzői is kibonthatók a szentgotthárdi elmeszociális otthon körül kialakult viszonyok elemzéséből. Így közelebb kerülhetünk a szocializmus jogi kultúrájának olyan dimenzióihoz, melyek a korszak hivatalos forrásait – jogszabályokat és tudományos munkákat – forgatva szinte hozzáférhetetlenek.

Elsőként, a köteteket olvasva nem lehet nem észrevenni a szocialista jogi viszonyok mögött megbúvó tudathasadásos társadalmi állapotot. Mindenhol és minden szinten ilyen helyzetekkel találkozunk. Csak példaként: bizonyíthatóan nem elmebetegeket zárnak elmeszociális otthonokba; az otthon vezetője egy műveletlen, marxista egyetemet végzett „egészségügyi középáder”, aki azonban orvost játszik, injekció és gyógyszerek beadását rendeli el rendszeresen; egy újságcikkbén azt olvashatjuk, hogy a szociális otthonok dolgozóit áthatja „az emberiség örömet adó érzése” (55. o.), miközben Szentgotthárdon rendszeresen nyugtató injekciókkal fegyelmezik a betegeket; egy szabadságvesztést elrendelő ítélet kiszabását

² NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A Fűtő* című elbeszélésének egy lehetséges olvasata” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 9–41.

³ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1967).

⁴ Összefoglalóan: SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986).

jelentős büntetőeljárás garanciák övezik, míg egy „életfogytig” tartó elmeszociális otthonban történő elhelyezéshez egy tanácsi hivatalnok döntése is elég; az otthonban az emberi méltóság legalapvetőbb követelményeit sem tisztelik évtizedeken keresztül, amiről semmilyen hivatalos szerv sem vesz tudomást, majd a népi ellenőrök megbüntetik a büfést (!), mert rossz minőségű pohárban ad hígított kávé a gondozottaknak; és a sort még lehetne hosszasan folytatni. Azaz, számos ponton kitűnik, hogy a valóság gyakran köszönő viszonyban sincs a jog által rendezni vélt társadalmi viszonyokról alkotott hivatalos képpel, és ez a helyzet – vagyis a túlzott távolság a valós viszonyok és a szabályozás ideálja között – önmagában képes komolyan aláásni a jogi szabályozás normatív erejét. Túl nagy a szakadék a jog látszata és a valóság között, és így a jog gyakorlatilag képtelen a legtöbb helyzetben betölteni rendező, szabályozó funkcióját. Ez történt Szentgotthárdon is, nem a vonatkozó, akár alkotmányi szintű alapelvekből – mint például az emberi méltóság tiszteletéből – kibontható jogszabályok rendezték a betegek sorsát, hanem Bedi Ferenc, az otthon vezetője, a „mindenható atyaúristen” (74. o.). Belegondolni is borzasztó, vajon hány – a jogról tudomást sem vevő – Bedi Ferenc tevékenykedett a szocialista Magyarországon.

Másodsorban, a kötetben közölt interjúk és újságcikkek arra is rámutatnak, hogy a szocialista jogi kultúra hátterében mindig ott állt a nyugati jogi kultúra egyfajta ellenpontként. Mindenki, akivel Hajnóczy beszélgetett, és maga az író is, sokszor utal különféle megjegyzésekben arra, hogy ennek a helyzetnek nem kellene így lennie. A problémákat – és ez a legérdekesebb – öntudatlanul a modern nyugati jog alapvető intézményeinek segítségével ragadják meg. A betegek jogilag tisztázatlan helyzetének; a felettes szervek érzéketlenségének és tehetetlenségének; a bírói szemle hiányának; a beutalás tisztán hivatali útjának és a jogi garanciák működésképtelenségének; az elmeszociális otthonokba történő elhelyezés körül kialakuló korrupciónak a kiemelése mind-mind arra utal, hogy az író és a kötet további szereplői is megérezték azt, hogy ez nem feltétlenül az egyetlen lehetőség a megoldásra, mert más berendezkedés is létezhet. Ha az előbbieket „átfordítjuk” a nyugati jogi kultúra nyelvére, akkor azt láthatjuk, hogy annak legalapvetőbb intézményeit és mechanizmusait hiányolják valójában: a kiszámíthatóságot, a hatékony felügyeletet, a bírói garanciákat, a döntések megalapozottságát és a tisztességes eljárást. Azaz, a nyugati jogi kultúra alapfogalmai egyben a rendszerkritika eszköztárát is jelentették a szocializmus Magyarországon – és úgy tűnik, a jog működésének problémái még az irodalom szintjén sem voltak máshogy elmondhatóak.

5. Hajnóczy műve, azt hiszem, több szempontból is fontos napjaink jogászai számára. Emlékeztet minket arra, hogy a jog a társadalmi valóságban működik, és ezért nélkülözhetetlen valamiféle társadalmi érzékenység. Ráirányítja a figyelmet a legkiszolgáltatottabb körülmények között élők sorsára és kiemeli az ő jogvédelmük fontosságát. Továbbá együttérzést ébreszt azok iránt, akik nincsenek olyan helyzetben, hogy jogaikat érvényesítsék, és így az átlagosnál is jobban rá vannak utalva a jogászság mindennapi tevékenységére.

A mű felveti azt a kérdést is, hogy vajon a rendszerváltást követően mennyire változott meg valójában a magyar jogi kultúra. Vajon a fent bemutatott attitű-

dők teljesen eltűntek, és a joghoz való viszonyunkat már új, „nyugatias” szemlélet határozza meg? Tényleg eltűntek-e a Bedi Ferencek egyszer és mindenkorra? Nyilvánvaló, a probléma komplexitására tekintettel, hogy erre a kérdésre nem lehet e keretek között válaszolni. A mindennapi benyomásaink azonban abban kell, hogy megerősítsenek minket, hogy a fenti kérdéssel mindenképpen szükséges foglalkozni – egyszerre tudományos és kritikai igénnyel.

Fekete Balázs*